

F. Peterson (trc.) *Saracen Archery* (London 1970), Seyyid Emîr Ali, *A Short History of the Saracens* (Kalküta 1898), Thomas S. Parker *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (Philadelphia 1986) ve D. Nicole *Saladin and the Saracens: Armies of the Middle East 1100-1300* (London 1986) adlı çalışmalarında bu kelimeyi genel anlamda müslüman yerine kullanmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195): Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri (trc. Işın Demirkent), İstanbul 2006, s. 33-36, 49, 54, 55, 117, 118, 123, 255, 258; *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206): İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması* (trc. Işın Demirkent), İstanbul 2004, s. 122-123; *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* (trc. Işın Demirkent), İstanbul 2006, s. 33-36, ayrıca bk. İndeks; A. Komnena, *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası* (trc. Bilge Umar), İstanbul 1996, s. 137, 162, 163, 303, 355, 403-404, 428, 446, 454; R. W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge 1962, s. 16-18; N. Daniel, *Heroes and Saracens*, Edinburgh 1984; a.mlf., *The Arabs and Medieval Europe*, London-New York 1986, s. 49-54, 244-246, 270, 306; İrfan Shahîd, *Rome and the Arabs*, Washington 1984, s. 129-141; a.mlf., *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington 1984, s. 126-127, 279-281, 328, 332, 334, 366, 380, 469, 508, 562-563; a.mlf., *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Washington 1989, s. 80, 104, 155-156, 167, 208, 334, 463, 543; a.mlf. – C. E. Bosworth, "Saracens", *El²* (İng.), IX, 27-28; *The Arab Influence in Medieval Europe* (ed. D. A. Agius – R. Hitchcock), Reading 1994, s. 87, ayrıca bk. İndeks; J. V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002; K. S. Beckett, *Anglo-Saxon Perceptions of the Islamic World*, Cambridge 2003, s. 19-20, 40-41, 45, 69, 80, 82, 84, 90, 92-95, 107-109, 119, 122-123, 126-129, 134-135, 181, 184-185, 192-193, 195-207, 209, 212, 215, 223-243; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 20, 132; J. H. Mordtmann, "Sarasinler", *IA*, X, 203-204.

CENGİZ TOMAR

SARAY

Aslı Eski Farsça *srâda* (ev) olan *sarây* kelimesi X. yüzyıldan beri Türkçe'de de kullanılmaktadır. İslâm devletlerinde saray, hem hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan hem de devlet işlerinin görüldüğü yer olarak ana merkez konumundadır ve genellikle dört eyvanlı bir avlu etrafında şekillenmiştir. Diğer bir yapılanma özelliği de kare veya dikdörtgen bir avlunun bir cephesini oluşturan binalar topluluğudur. Törenlerin gerçekleştirildiği avludan başka bir kabul odası, hükümdarın

yaşadığı kısım bütün saray düzenekleri içinde yer alır. Selçuklular, Gazneliler, Safevîler, Osmanlılar gibi devletlerde saraylar yanında otağlar da kullanılmıştır. Bu otağlarda özel yaşam alanları yanında resmî işleri yürütmek için taht odası veya kabul salonu da bulunur. Ek bir çadır divan toplantıları için kurulur. Bütün bu saray yapılanmalarının ortak özelliği aynı zamanda devlet merkezi olmalarıdır. Bilhassa Osmanlı sarayında ikinci avlu neredeyse tamamen devlet işlerine ayrılmıştır. Göktürkler'de hakanlar yazlık ve kışlık olmak üzere iki saraya sahipti. Ayrıca hakanın saray işlevini gören büyük çadır / otağları vardı. Batı Göktürk Hükümdarı İstemi Kağan'ın Akdağ'daki çadır-sarayında elçi kabul ettiği ve burada üç hakanlık otağı bulunduğu kaydedilmektedir.

İslâm mimarisinde ilk saray örneği, Hz. Osman devrinde Suriye Valisi Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Dimâşk'ta Kubbetü'l-hadrâ adıyla bilinen binayı yaptırmasıyla ortaya çıkmış, onun Emevî dönemini başlatması üzerine valilerin hilâfet sarayı halini alan bu binanın benzerlerini inşa ettirmesiyle de yaygınlaşmıştır. Valiler tarafından yaptırılan ve "dârülimâre" veya "kasrülîmâre" denilen saraylar, Muâviye'nin Kubbetü'l-hadrâ'sı gibi şehrin merkezinde ve cuma camisinin yanında inşa edilmişti. Emevîler'in Suriye ve Ürdün'de, büyük şehir merkezlerinin uzağında bulunan müstahkem av ve sayfiye kasırları ilk dönem İslâm saray mimarisi hakkında daha fazla fikir vermektedir. Ana hatlarıyla kare planlı olan bu binalar köşelerde yuvarlak, yan kenarlarda yarım yuvarlak kuleleriyle yüksek duvarlı küçük birer kale görünümündedir ve genellikle ortadaki avluyu çevreleyen bir revakla odaların yer aldığı iki kattan oluşmaktadır. Bunların günümüze ulaşan en önemli örnekleri Kasrû'l-hayr, Hırbetü'l-mefcer, Kasrû'l-Müşettâ ve Kusaury Amre'dir. İslâm tarihinde ilk sarayların Emevîler'le birlikte ortaya çıkması o dönemde bir saray teşkilâtının da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu teşkilâtın baş konumunda olan hâcibler ziyaretçileri halifenin huzuruna çıkarmanın yanı sıra törenlerin düzenlenmesinden de sorumluydu. Sarayda halifeyi koruyan bir bölükle çeşitli hizmetlilerin bulunduğu biliniyorsa da hâcibin dışındaki görevliler hakkında fazla bilgi yoktur.

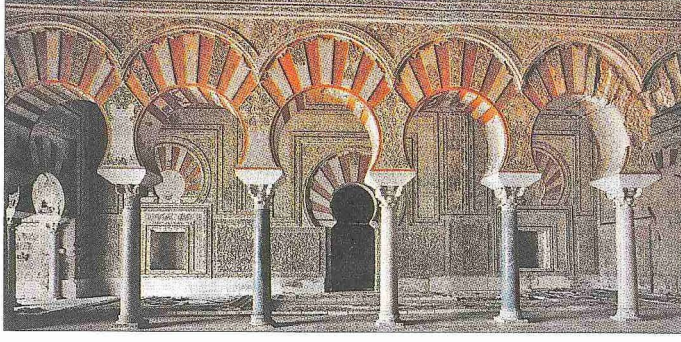
İlk dönem Abbâsî sarayları Emevî saraylarının devamı niteliğindedir. Halife Mansûr, Bağdat'ı kurarken şehrin merkezine cuma camisini ve yanına Emevî geleneğine uygun biçimde Kubbetü'l-hadrâ adıyla

anılan sarayını yaptırmıştı. Bu saray ortadaki kubbeli bir mekâna açılan tonozlu dört eyvandan oluşuyordu. Mansur, 156 (773) yılında Dicle nehri kıyısına büyük bir bahçe içinde yer alan Huld Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Bağdat'ın 120 km. güneybatısında ve Kerbelâ'nın 48 km. batısında yer alan Kasrû'l-Ühaydır büyüklüğü, ihtişamı ve kompleks yapısıyla Abbâsî saray mimarisinin ilk önemli örneği ve daha sonra geliştirilen "T" planlı yapıların ilk temsilcisidir. Yüksek bir surla korunan saray kubbe tonozlu nişlerle çevrili büyük bir merasim avlusu, ona açılan ana eyvan ve arkasında kubbeli kare salonla en arkadaki küçük odalardan müteşekkil olup etrafı avlu ve revaklarla genişletilmiştir. Kûfe ile Ühaydır Sarayı arasında yer alan Atşan Sarayı ise kare planlı mütevazî bir yapıdır. İç mimarisi ve süslemeleri Ühaydır Sarayı ile benzerlik gösterir. Sâmerâ'da Halife Mu'tasım-Billâh tarafından 221'de (836) yaptırılan el-Cevsaku'l-Hâkânî, Abbâsî saraylarının en büyüklerindedir. Dicle'nin sol kenarında inşa edilen saray, halifenin ikametine ve devlet işlerine ayrılan çeşitli binalarla büyük bahçelerden meydana geliyordu. Kompleksin birbirine paralel beşik tonozlu üç eyvandan oluşan Bâbü'l-âmme adlı bölümü günümüze ulaşmıştır. Sâmerâ yakınlarındaki Belkuvârâ Sarayı dikdörtgen planlıdır ve ortasında merasim avlusu ile kabul eyvanını ve taht odasını ihtiva eder. Dicle'nin batısında el-Cezîre yaylasında yaptırılan Kasrû'l-âşık ise arka arkaya sıralanmış büyük merasim salonu ve taht odası ile etrafındaki küçük odalardan teşekkül eden nisbeten küçük bir saraydır. Abbâsî sarayları daha sonraki İslâm saraylarına ilham kaynağı olmuştur (bk. ABBÂSİLER [Sanat]). Abbâsîler döneminde vezâretin ortaya çıkması ve kurum-

Sâmerâ'da Cevsaku'l-Hâkânî'nin sivri kemerli üç eyvanlı cephe kalıntısı

Endülüs saraylarından Medinetüzzehrâ'nın içinden bir görünüş

ların gelişmesiyle birlikte saray teşkilâtı da genişlemiş ve hâciblerin sayısı artırılıp saray teşkilâtının başı olarak hâcibü'l-hüccâbîlik ihdas edilmiştir.

Çok azının kalıntısı bugüne ulaşan Endülüs Emevî saraylarının en ünlüsü III. Abdurrahman tarafından Kurtuba yakınlarında yaptırılan Medinetüzzehrâ'dır. Küçük bir şehir niteliği taşıyan saray Emevî ve Abbâsî sarayları gibi kulelerle donatılmış surlarla çevrilidir ve arazinin topografyasına uygun biçimde üç farklı seviyede taraçalı olarak inşa edilmiştir. Mülükü't-tavâif devrinin en önemli örneği, Hüdî Hükümdarı Ebû Ca'fer Ahmed el-Muktedir-Billâh'ın Sarakusta'da (Zaragoza) yaptırdığı kareye yakın dikdörtgen planlı, kulelerle donatılmış bir surla çevrili Ca'feriyye (Aljaferia) Sarayı'dır. Endülüs'te İslâm saray mimarisinin zirvesini Gırnata'daki (Granada) Nasrîler (Benî Ahmer) dönemine ait, yapımı bir buçuk asır süren Elhamra Sarayı teşkil eder. Sarayın bugün ayakta olan kısmı VIII. (XIV.) yüzyıl başlarında yapılmıştır (bk. ELHAMRA SARAYI). Kastilya-Leon Kralı I. Pedro'nun isteği üzerine Nasrî Sultanı V. Muhammed'in gönderdiği mimar ve ustalar tarafından 1364-1366 yılları arasında Sevilla'da (İşbîliye) inşa edilen Alkazar Sarayı da içinde herhangi bir müslüman hükümdar oturmamasına rağmen Endülüs İslâm saray mimarisinin en önemli örneklerinden biri sayılır (bk. ALKAZAR).

Kayrevan'ın güneybatısında kurulan Mansûriyye'deki Havnak Sarayı günümüze ulaşan Fâtımî saray kalıntılarının başlıcasıdır ve büyük bir salonla ona açılan üç eyvandan ibarettir. Libya'daki Ecdâbiye şehrinin muhtemelen 361 (972) yılına tarihlenen sarayının kalıntıları ile Sicilya'nın Palermo şehrindeki Ziza Sarayı, Fâtımî sarayları hakkında bilgi vermektedir. Eyyûbî sultan ve melikleri gerek Haçlı tehlikesi gerekse kendi aralarındaki sürekli çekişmeler sebebiyle Kahire, Dimaşk ve Halep gibi şehirlerin kalelerinde bulunan sa-

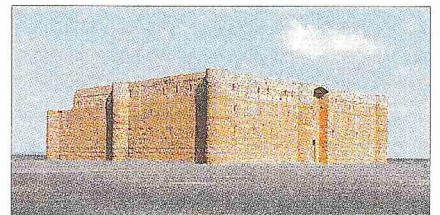
raylarda oturmayı tercih etmişlerdir. Çok mütevazı olan bu sarayların gösterişli taçkapısı ve ortalama 50 m²'lik bir ana salonu bulunmaktaydı. Sarayların önünde günde beş defa nevbet çalınması âdetti. Üst düzeydeki saray görevlileri arasında üstâdüddâr, hâcib, silâhdar, mîrâhur, devât-dâr, taştâdâr ve çavuş mevcuttu. Memlûk sultanları Kahire'de Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından yaptırılan Kal'atülcabel'i çeşitli ilâvelerle genişletmişlerdi ve kendi memlûkleriyle birlikte orada oturuyorlardı. Sultanın sarayı kalenin güney kısmında yer alıyordu, en önemli bölümü "İvânü'l-kal'a" veya "kubbe" denilen 1116 m²'lik dikdörtgen taht salonu idi. Memlûk sarayında vezir ve hâcibü'l-hüccâbîn maiyetinde emîr-i cândâr, üstâdüddâr, hâzindâr, çaşniğîr, mihmândar, emîr-i şikâr, câmedar, bundukdâr, zimâmdâr, nakîbü'l-ceyş gibi görevliler bulunmaktaydı. İlk dönem Safevî saraylarının üç ayrı bölüm halinde düzenlenmiş birkaç salonla odadan ibaret kare ve dikdörtgen şekilli mütevazı binalar olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren çok salonlu ve avlulu komplekslere dönüşen Safevî saraylarının büyük kısmının ortasında dört eyvanlı geniş bir salonla bu salonun köşelerinde dört oda bulunmaktadır. Safevî saraylarının dikkat çeken en önemli özelliklerinin başında sarayla şehir arasında bağlantı vazifesi gören bahçeler gelir. Safevîler'de sarayın bütün işlerinden nâzir-ı büyüttât (büyüttât-ı hâssa-i şerîfe) sorumluydu.

Türk-İslâm Devletlerinde. İlk müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlılar'ın saray teşkilâtı, gerek sıkı teşrifat usul ve kuralları gerekse doğrudan sarayın kurumlarıyla oldukça karışık bir manzara arzeder. İdarî ve askerî görevleri olan saray mensuplarının başında ulu hâcib (uluğ hâcib) gelir. Hâcib, başta hükümdar olmak üzere idarecilerle idare edilenler arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Ulu hâcibden sonra en önemli kişi kapıcıbaşı olup saray hizmetlerinin usulünce yürütülmesini sağlamakla görevliydi. Hükümdar ve sarayı ko-

rumakla vazifeli olan saray mensubuna candar, hakanın silâhlarına bakmak ve silâhâneyi idare etmekle görevli kişiye silâhdar, bayrak ve sancakları taşıyan ve koruyan zümrenin başına alemdar denilirdi. Diğer saray görevlilerinden bazıları da şöylece sıralanabilir: Aşçıbaşı, idişçi başı, câmedâr, doğancı, okçu-yaycılar.

Tirmiz şehrinde yer alan Karahanlı Sarayı (XI. yüzyıl) yaklaşık 7000 m²'lik bir alanı kaplıyordu. Dört eyvanlı avlulu asil saray binası sivri kemerli bir taçkapiya sahip olup bunun karşısında taht salonunun eyvanı yer alıyordu. Daha sonra Gazneli, Gurlu ve Büyük Selçuklular tarafından kullanılmış olan yapıda özellikle 524 (1130) tarihli tamir kitâbesiyle Gazneli izleri belli olmaktadır. Yapı 1220'de Moğollar tarafından yağmalanmış ve terkedilmiştir. Gazneliler'de saray karşılığında "dergâh, hargâh, derbâr, köşk" kelimeleri de kullanılırdı. Gazneli saray teşkilâtındaki saray görevlileri şöyle sıralanabilir: Hâcib-i büzürg, hâcibler, âğâcî, perdedâr, nâib, vekil, emîr-i hares, silâhdar, candar, mîrâhur, kethüdâ, vekil-i der, atabeg, serheng, resuldâr, mertebedâr, hazinedâr, câmedâr, ferrâş, şarabdâr, çaşniğîr, emîr-i şikâr (Pabalıyık, s. 183-230). Gazneli Sultanı III. Mesud tarafından 505 (1112) yılında Gazne'nin doğusunda yaptırılan saray dört eyvanlı bir avlu etrafında şekillenmiştir. Merasim avlusu olduğu anlaşılan bu avlunun güneyinde eyvan arkasında taht veya kabul odası mevcuttur. Sanata meraklı olan Gazneli hükümdarlarından Sultan Mesud'un bu sarayın planını bizzat çizip yapımına nezaret ettiği belirtilmektedir. Batı Asya sarayları içinde en çok dikkati çekenlerden biri 1948 yılında keşfedilen Leşker-i Bâzâr'dır. Birçok yapının eklenmesiyle oluşan saray Gazneli Hükümdarı Sebük Tegin ve halefleri tarafından kullanılmıştır. Afganistan'ın güneyinde Büst Kalesi civarında yer alan, 164 m. uzunluğunda, 92 m. genişliğindeki yapılar top-

Emevîler'e ait çöl saraylarından Kasrû'l-Haranah

luluğu tören meydanı, kabul odası ve camisiyle pek çok bölümden meydana geliyordu. Bu sebeple Leşker-i Bâzâr sarayları şehri olarak da nitelendirilmiştir. Gazneliler'de saray teşkilâtı Türk-İran ve Hint unsurları ile bir araya gelmektedir. Bunun yanı sıra Selçuklu saray teşkilâtı ile de benzerlik göstermektedir. Ancak Türk-İslâm devletlerinin halka açık politikalarına karşılık hükümdar bu teşkilât ve teşrifat için de halkla doğrudan görüşmezdi.

Büyük Selçuklular zamanında ülkenin başşehri sırasıyla Nişâbur, Rey, İsfahan ve Merv olup hükümdar sarayları da bu şehirlerde kurulmuştu. Selçuklular döneminde Nişâbur'da inşa edildiği söylenen ilk saraylarla ilgili bilinen en eski kayıtlar bu sarayların Oğuz istilâsının ardından yenilenmiş olduğuna dairdir. Daha sonra Sultan Alparslan burada oğlu ve gelini için Şâdiye adı verilen bir saray yaptırmıştır. Merv şehrinde Kasr-ı Sâdegân, Sultanlık Sarayı ve Enderâb Köşkü hükümdarın evi ve devlet merkezi olarak kullanılmıştır. Bunlardan Sultanlık Sarayı'nın elli odalı büyükçe bir yapı düzeneği olduğu tesbit edilmiştir. Selçuklular zamanında pek çok saray inşa edilmiş olmalıdır, kaynakların verdiği ip uçları henüz tamamıyla açıklanamamıştır. Irak Selçuklularının başşehri Hemedan da saray ve köşklerin yapıldığı bir şehirdi. Hemedan Köşkü, Eski Köşk, Yeni Köşk, Mâmur Köşkü, Köşk-i Mes'ûdî, Köşk-i Bağdâd gibi binaların büyük bir saray düzeneğinin parçaları olduğu düşünülmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti saray teşkilâtı, İslâm öncesi Türk devlet yapısı ve ilk İslâm devletleri olarak iki kaynaktan beslenmiş ve kendisinden sonraki Türk-İslâm devletlerinin saray teşkilâtlarına tesir etmiştir. Sarayda en üst mevki Abbâsiler'de de görülen hâciblik olup hâcibü'l-hüccâb, emîr-i hâcib, hâcib-i büzürg (âgâcî) şeklinde anılmıştır. Hükümdarın görüşmelerini ve saraydaki görevlilerin işlerini düzenleyen hâcibü'l-hüccâb Selçuklular'da daha farklı ve geniş vazifeler üstlenmiştir. Kendisine bağlı olan hâcibler ise sarayın kapılarında ve güvenliğinden sorumluydu. Selçuklu saray teşkilâtında görev yapan her bir topluluğun başı olan kimseye emîr adı veriliyordu. Üstâdüddâr sarayın gelir ve harcamalarıyla ilgilenir, kendisine vekîl-i hâs da denirdi. Emîr-i cândâr sarayın korunmasından sorumlu olan candarların başıdır. Emîr-i silâh hükümdarın silâhlarından sorumlu olup törenlerde yanında silâhını taşırdı. Bayrakları taşıyan alemdarların âmiri olarak mîrâlem de (emîr-i alem) saray teşkilâtı

içinde yer almaktadır. Câmedar hükümdarın elbiselerinden sorumludur. Selçuklular'daki şarâbdâr-ı hâs şerbet ve şarap gibi içecekleri takdim eden görevlidir. Taştdâr veya âbdâr adı verilen ibrikdar temizlik ihtiyacı için kullanılan suyu temin ederdi. Bunlardan başka yemek ve sofraya işleri çâşnigîre, atlar ve ahırlar ise mîrâhura bağlıdır. Serheng ve çavuşlar divan toplantıları ve saraydaki kabullerde teşrifatçılık yapar, saray içinde ve dışında hükümdarın maiyeti olarak törenlere katılırlardı. Hân-sâlâr ise mutfak malzemelerini sağlardı. Hükümdara sohbet arkadaşıyla yapan hâsekiler ve musâhiblere "inak" (güvenilir kişi) adı verilir. Yine hükümdarın en yakınında bulunan hizmetlilere bendegân-ı hâs denirdi. Kihtheran saraydaki diğer hizmetlilere verilen isimdi. Bu görev sahipleri idarecilikle ilgili önemli vazifelere tayin edilebilir veya saray içinde terfi edebilirlerdi. "Müfred" adı verilen yaklaşık 200 kişi sultanın muhafızlığını yapıyordu. Selçuklular'da şehzadeler ülkenin vilâyetlerine vali tayin edildiklerinden saray içinde yaşamazlardı ve çok geniş olmasa da kendi sarayları ve maiyetleri olurdu.

Anadolu Selçuklularının başşehri Konya'daki sarayları günümüze ulaşmamakla birlikte II. Kılıcarşan döneminde sarayın bir uzantısı olarak yaptırılan Alâeddin Köşkü'nün kalıntıları bu konuda fikir verebilir. Şehir surlarının üzerine inşa edilen bu yapı kare şeklinde iki katlı olup balkonlarla çevriliydi. Köşkün duvarları insan ve hayvan figürleri de bulunan çini ve alçı bezemelerle tezyin edilmişti. I. Alâeddin Keykubad tarafından Beyşehir gölü kıyısında yaptırılan Kubâdâbâd Külliyesi saray, kışla, cami ve diğer binalardan oluşmaktaydı. Sarayın çinileri ve duvarları üzerindeki minyatürler Türkiye Selçuklu sanatının en önemli örneklerindedir. Alanya (Alâiye) Kalesi'ndeki Selçuklu sarayı da fresklerle bezenmiş duvarlarla çevrilen pek çok avludan müteşekkildi. Anadolu Selçuklu saray teşkilâtı önemli ölçüde Büyük Selçuklu Devleti teşkilâtına benziyordu. Hâcibü'l-hüccâbın yanı sıra üstâdüddâr, emîr-i çâşnigîr, emîr-i silâh, mîrâhur gibi görevlilerle çok miktarda çavuş ve serheng mevcuttu. Selçuklular'da hükümdarın hatun veya Terken Hatun denilen nikâhli eşiyle câriyelerin yaşadığı hareminde kendine has bir teşkilâtı vardı (bk. HAREM).

Osmanlılar'da. Osmanlı tarihinde bilinen ilk saray Bursa Sarayı'dır. Burası kale dibinde yapılmış olup terkedildikten sonra uzun yıllar askerî ve idarî işler için kullanılmıştır. İlk saraylardan bir diğeri Edirne

Kubâdâbâd Selçuklu Sarayı'ndan kuş figürlü duvar çinisi (Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, Envanter, nr. 1295)

Eski Sarayı'dır. Edirne'nin Bizanslılar'dan alınmasından sonra I. Murad tarafından yaptırılan saray Selimiye Camii civarında idi. I. Murad'dan II. Murad'a kadar bu iki saray birlikte kullanılmıştır. Bu gelenek daha sonra da sürmüş, yeni bir saray yapıldığında eski saray tamamıyla terkedilmemiştir. Edirne'deki ikinci saray kısa bir süre sonra Tunca kenarına II. Murad zamanında inşa edilmiş, 861'deki (1457) yangının ardından Fâtiş Sultan Mehmed şehri yeniden onarttığı zaman bu saraya da ilâveler yapılmıştır. Bu yıllarda İstanbul Eski Sarayı inşa edilmiş olduğu halde Edirne Sarayı padişah tarafından hâlâ kullanılıyordu. İstanbul'un alınmasından sonra burada yapılan sünnet düğünü de Edirne Sarayı'nın bir süre daha kullanıldığının işaretlerinden biridir (bk. SARÂ-Y-İ CEDÎD).

İstanbul Eski Sarayı fethin ardından şehrin merkezinde yaptırılmıştır. Mimari olarak sade, fakat geniş olan bu sarayla ilgili görsel ve yazılı kaynaklardan etrafının sur gibi duvarlarla çevrili olduğu, içinde yatay biçimde genişleyen birimler bulunduğu anlaşılır. Bütün saray yapılarının olduğu gibi burada da zaman içinde ilâveler ve onarımlar gerçekleştirilmiştir. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra burada bir nevi hânedan evi olarak kullanılmıştır. Saltanat süresi bitmiş hükümdarların yakınları bu sarayda yaşamış ve iktidardaki padişah da zaman zaman burayı ziyaret etmiştir (bk. SARÂ-Y-İ ATİK-İ ÂMİRE).

Topkapı Sarayı (Sarây-ı Cedîd), en uzun süreli kullanılan devlet merkezi olarak bugünkü Sarayburnu denilen mevkide Marmara denizine ve şehrin karşı kıyılarına hâkim bir tepede 70 dönümlük bir alana 1465'te Fâtiş Sultan Mehmed tarafından yaptırılmaya başlanmıştır. Sarayın surları

ve anıtsal kapıları ile birlikte ilk inşa edilen kısımlarından olan Çinili Köşk hem mimari hem süsleme açısından Orta ve Batı Asya sarayları etkilerini yansıtır. 883'te (1478) ana yapısının tamamlandığı kabul edilen Topkapı Sarayı'na XIX. yüzyılın başına kadar her dönemde çeşitli bölümler eklenmiştir. Devlet teşkilâtına ve kullanıma göre şekillenen sarayda birçok mimari ve süsleme özelliğine rastlanır. Saray topografyaya uygun, yayvan ve birbirine eklenmiş bir yapılanmaya sahiptir. Bu özelliği karakteristik Türk eviyle de uyumludur. Başlangıçtan XVII. yüzyıla kadar devlet merkezi olarak kullanılmış, yönetimle ilgili her türlü toplantı ve elçi kabulü burada yapılmıştır. XVII. yüzyılda divan toplantıları ve bürokrasi birimlerinin yavaş yavaş sadrazam sarayına taşınması ile bu işlevi azalmış olsa da burası hiçbir zaman sadece padişahın özel yaşam alanı olmamıştır.

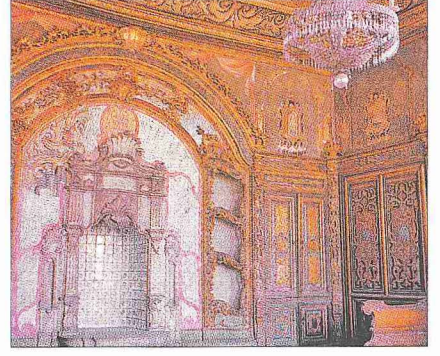
XVI. yüzyılın sonuna kadar vilâyetlerde aynı zamanda idarî merkez olarak kullanılan şehzade saraylarının varlığı bilinmektedir. Bunların içinde en geniş olanı Manisa Sarayı'dır ve avlulu, çok birimli bir yapılanmaya sahiptir. Şehzadelerin sancağa çıkma usulünün sona ermesinin ardından Topkapı Sarayı'nın Harem Dairesi'nin genişlemesi gündeme gelmiş olmalıdır. Ancak XIX. yüzyılda şehzadelere saray dışında yaşama izni verilince büyük ve güzel binalara taşınmışlarsa da bunlara saray denilmemiştir. Hânedanın kadın üyeleri için İstanbul'un çeşitli yerlerinde muhtelif tarihlerde pek çok sultan sarayı inşa edilmiştir.

Sadrazam saraylarının XV. yüzyıldan itibaren resmî işlemler için kullanıldığı tesbit edilmiştir. Padişah sarayında bitmeyen pek çok iş burada (Bâb-ı Âsaffî) yapılır, sadrazam haftada dört gün sabahtan öğleye

kadar padişah sarayındaki toplantıya katıldıktan sonra kendi sarayında ikinci divanı adıyla toplantı düzenlerdi. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında inşa ettirilen ve bugün İbrâhim Paşa Sarayı diye bilinen ve bugün İslâm Eserleri Müzesi) en güzel sadrazam sarayı örneğidir. XVII. yüzyıldan sonra padişah sarayındaki toplantılar sadrazamların sarayına kaydırılmıştır. XIX. yüzyılda devletin bu ikinci merkezi Bâbüâli adını almış ve sadrazam ayrı bir konakta yaşamaya başlamıştır.

Osmanlı sarayı teşkilâtı genel olarak dört ana yapılanmaya sahiptir: Özel yaşam alanı (Harem), eğitim yapılan bölüm (Enderun), idarî merkez (Dîvân-ı Hümâyün), hizmet ve koruma (Bîrun). Saraydaki üç âbidevî ana kapı olarak birinci kapı (Bâb-ı Hümâyün), ikinci kapı (Bâbüsselâm) ve üçüncü kapı (Bâbüssaâde) önlerindeki meydanlarla yapıyı teşkilâta göre şekillendirir. Birinci kapı ile ikinci kapı arasındaki büyük meydan Bîrun halkının çalıştığı yer olması yanında halkın girip çıkabildiği bir alan, özellikle büyük törenler esnasında halktan başka askerin de rağbet ettiği ve kışmen de olsa törene iştirak edebildiği yerdir. Saray içinde idarî görevleri olan matbah-ı âmire emini, istabl-ı âmire emini, arpa emini gibi emenler, cerrahbaşı, kehhâlbaşı gibi hekimlerle hünkâr imamı, padişah hocası gibi ulemâ sınıfından gelenler de sabah gelip akşam gittiklerinden Bîrun halkı diye kabul edilirdi. Kurum olarak fırınlar ve çalışanları, hastahane, nakkaşhane, mimarlar ocağı, mehterhane, istabl-ı âmire bu kısma ait sayılırdı. İkinci kapı ile üçüncü kapı arasındaki Alay Meydanı iki bakımdan devletin en önemli idarî merkezidir. Bunlardan birincisi divan toplantılarının yapıldığı Divanhane'nin burada olması, ikincisi, devlet için en önemli törenlerin bu meydanda Bâbüssaâde önüne taht kurularak yapılmasıdır. İkinci avluda meydanın sağında yer alan matbah-ı âmire temelde bu dönemde inşa edilmişse de sarayın bugünkü silueti içindeki belirgin görüntüsü daha sonraya aittir. Bâbüssaâde'den içeri girilince karşıda Arz Odası bulunup buradaki meydan Enderun odalarının açıldığı üçüncü avludur (Enderun Meydanı).

Enderun Mektebi devşirme yoluyla alınan çocukların eğitim gördüğü bir kurumdur. Bu öğrenci adayları önce Edirne Eski Sarayı'na alınır, buradan Edirne Yeni Sarayı'na veya Topkapı Sarayı'na gönderilirdi. Daha sonraki dönemlerde Galata Sarayı veya İbrâhim Paşa Sarayı bunların yerini almıştır. Edirne Yeni Sarayı'nda bir En-

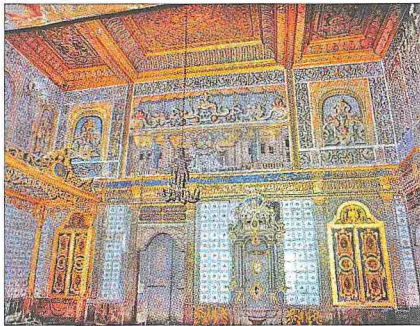
Topkapı Sarayı'nda III. Selim odasının içinden bir görünüş

derun mektebi olmakla birlikte padişahın burasını ikametgâh olarak kullanmasından dolayı acemi yetiştirilmesi için uygun değildi. Öncelikle devlet adamı yetiştiren bu okul sınıflar halindeydi. İlk gelenler küçük odaya alınır, buradan terfi edenler büyük odaya verilir. Ardından diğer odalara gönderilirlerdi. Ayrıca saraydaki kuşlardan sorumlu olan doğancı koğuşu, padişahın sofrasından sorumlu kilâr koğuşu, hazineden sorumlu hazinedar koğuşu vardı. Mektebin en üst sınıfı Has Oda olup buradaki dört büyük ağa silâhdar, rîkâbdar, çuhadar, dülbend ağası veya ibrikdar padişahın en yakınında görev yapardı. Seferli Ocağı IV. Murad tarafından eklenmiştir.

Harem ikinci ve üçüncü avluların sağ tarafına yaslanan ayrı bir mekândı. Burada başta kurumun en itibarlı olan vâlide sultanla padişahın eşleri, kız kardeşleri ve kızları yaşardı. Padişahın yakını olan bu kadınların maiyeti sonraları gittikçe kalabalıklaşmıştır. Şehir hayatına katılmayan bu hanımların sarayda eğitim, eğlence, giyim kuşam, yeme içme gibi hususlarda başka insanlara da ihtiyaçları vardı. Ayrıca Enderun'a gelen devşirmeler gibi Harem'e de savaş esirleri veya câriye olarak satın alınan kızlar getiriliyordu. Bunlar Enderun'da olduğu gibi hem çeşitli hizmetlerde bulunuyor hem eğitim alıyorlardı. Harem Dairesi'nin çalışanları ve ihtiyaçları ile Dârüssâde ağası ilgilenirdi.

Sultan Abdülmecid, Avrupa sarayları tarzında bir bütün olarak tasarlanmış olan Dolmabahçe Sarayı'nı Boğaziçi'nin Avrupa sahiline, biraz daha şehrin içinde bir mevkiye inşa ettirmiştir. 110 dönümlük bir alana yayılmış olan saray 1924 yılına ka-

Topkapı Sarayı Harem bölümünde hünkâr sofası

dar Yıldız Sarayı ile münâvebeli olarak kullanılmıştır. Bu sarayın yapıldığı yüzyılda devlet işleri ve bürokrasi büyük ölçüde Bâbîlî'de yürütüldüğünden daha önce söz konusu edilen saraylar gibi devletin yeğâne merkezi konumunda değildi. Sarayın ana binası Mâbeyin, tören alanı ve Harem olmak üzere üç bölüm halinde tasarlanmış, ayrıca tiyatro, ıstabl-ı âmire, hazine daireleri ana binaya ek olarak yapılmıştır.

Topkapı Sarayı'nın terkedilip Dolmabahçe Sarayı'na geçilmesi saray teşkilâtında bazı görevlilerin öne çıkması, bazılarının artık sadece isim olarak kalması sonucunu doğurmuştur. Bu aynı zamanda bir zihniyetin değişimini beraberinde getiriyordu ve VIII. yüzyıldan beri devam edegelen saray geleneklerinden başka bir yapılanmaya geçiliyordu. Bu arayış döneminin ikinci büyük sarayı Yıldız Sarayı'dır. Burası, İstanbul'un Avrupa yakasında Beşiktaş ve Ortaköy semtleri arasında Boğaziçi'ne hâkim bir tepede yaklaşık 500.000 m²'lik bir alan üzerinde yer almaktadır. Sarayın ilk yapısı III. Selim'in annesi için inşa ettirdiği Yıldız Köşkü olup saray da ismini bu köşkten almıştır. Yıldız Sarayı'nın ilk önemli yapılarından biri olan Büyük Mâbeyin üç katlı mermer bir bina olarak Türk evi planına uygundur. Yine aynı dönemde sarayın önemli diğer iki köşkü, Çadır ve Malta köşküleri de benzer biçimde inşa edilmiştir. Bu tarihlerde yapılanma genişlemiş, sarayın temel karakteri ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid'in 1877'de Dolmabahçe'den Yıldız'a taşınması ile birlikte burası tamamıyla bir saray olmuştur. Padişahın yerleşmesinden sonra Küçük Mâbeyin, Harem binaları, Câriyeler Dairesi, Kızlar Ağası Köşkü, Cihannümâ Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız-Hamidiye Camii, şeh-

zade daireleri-köşküleri ve diğer yapılar inşa edilerek büyütülmüştür. Sarayın en önemli binaları Büyük Mâbeyin ve Şale Köşkü son dönem Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerindedir. Sarayın iç bahçe, dış bahçe ve Harem bahçesi olmak üzere üç dinlenme alanı vardır. Sultan Vahdeddin de bu sarayda oturmayı tercih etmiş, böylece saray kırk dört yıl devletin merkez sarayı olarak kullanılmıştır. Osmanlı saray sisteminde Topkapı ayrı binalardan oluşmakla birlikte avlulu düzeneklerle birbirine bağlı bir bütünlük oluştururken Dolmabahçe, Avrupa sarayları özelliğinde ancak bütün halinde tek bir ev gibidir. Yıldız Sarayı ise Dolmabahçe Sarayı'ndaki keskin değişimin daha yumuşatılmış ve şehre uyum sağlamış hali olarak düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, *Sadâret Defterleri*, nr. 349, 357, 359; BA, D.TŞF, nr. 3, 9, 14, 16; BA, KK, nr. 676, 676 m.; *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi* (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 7-56; Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîme-miz* (haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 55; Uzunçarşılı, *Medhal*, tür.yer.; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, s. 20, 21; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, tür.yer.; Rifat Osman, *Edirne Sarayı* (haz. A. Süheyl Ünver), Ankara 1957; Abdülün'im Mâcid, *Nüzümü devleti selâhini'l-Memâlik ve rûsumühüm fi Mısr*, Kahire 1967, II, 9-59; Bilge Aygen, "Fatih Zamanında Topkapı Sarayı Suyu", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1969, II, 214; Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul 1972; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisi III-IV*, tür.yer.; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara 1978, tür.yer.; Fewâz Ahmed Tükân, *el-Hâ'ir: Baḥş fi'l-kuşûri'l-Ümeviyye fi'l-bâdiye*, Amman 1979, tür.yer.; Kemal Çiğ, "Fâtih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı", *Kemâl Çiğ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-35; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 42, 51-52, 89, 187-192, 292-297; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1998, s. 137-168; a.mlf., "The Architecture of Power: Palaces, Citadels and Fortifications", *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, s. 48-79; Mualla Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, İstanbul 1986; Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; Gülrü Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1990; Bülent Bilgin, *Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı* (doktora tezi, 1993), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Yıldız Sarayı: Şale Kasrı Hümâyunu*, İstanbul 1993; Ratip Kazancıgil, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Edirne 1994; R. Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, Edinburgh 1994, s. 377-457; Zeynep Tarım-Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999, s. 133-143; a.mlf., "Saray Teşkilatı ve Teşrifatı", *Fatih ve Dönemi* (ed. Necat Birinci), İstanbul 2004, s. 212-220; a.mlf., "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda Bayram

Törenleri", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan (ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul 2006, s. 573-594; Abdülkerim Özyağın, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, tür.yer.; M. Hanefi Palabiyik, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 165-230; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 130-156; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükûmdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, tür.yer.; *İslam Sanatı ve Mimarisini* (ed. M. Hattstein - P. Delius, trc. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2007, tür.yer.; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümâyunu", *TOEM*, sy. 5 (1328), s. 265-299; sy. 6 (1329), s. 329-364; sy. 7, s. 393-421; sy. 8, s. 457-483; sy. 9, s. 521-527; sy. 10, s. 585-594; sy. 11, s. 649-657; sy. 12 (1329), s. 713-730; Ülkü Altındağ, "Has Oda Teşkilatı", *TEt.D*, sy. 14 (1974), s. 97-113; *Ars Orientalis*, XXIII, Michigan 1993 (özel sayı); Mübahat S. Kütükoğlu, "Minyatürlerde Divân-ı Hümâyûn ve Arz Odası", *TED*, sy. 16 (1998), s. 47-69; Sheila S. Blair, "Sarây", *EP²* (İng.), IX, 44-47; C. E. Bosworth, "Courth and Courtiers", *EIr*, VI, 361-364; Roger M. Savory, "Courth and Courtiers", a.e., VI, 371-375; Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *TCTA*, IV, 1048-1054.

ZEYNEP TARIM ERTUĞ

SARAY

(سرای)

Altın Orda Hanlığı'nın başkenti,
tarihî bir şehir.

Cengiz Han'ın oğlu Batu Han tarafından II. Kıpçak seferi dönüşünde İdil (Volga) nehrinin sol kıyısındaki bir düzlükte kurulmuştur. Şehir Altın Orda Devleti'nin ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunduğundan çok kısa zaman içerisinde gelişmiş ve İdil Bulgarları'nın başşehri Bulgar'ın yerini alarak bölgenin en önemli siyasi merkezi olmuş, aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştuğu bir yer olması sebebiyle büyük bir ticarî merkez haline gelmiştir. Dönemin kaynaklarında Batu Han'a atfen Sarây-ı Batu diye zikredilen şehir ayrıca Sarây-ı Berke ve Sarây-ı Cedîd adlarıyla da anılır. Bu husus Saray şehriyle ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sarây-ı Batu ile Sarây-ı Berke'nin aynı şehir olduğu, Sarây-ı Cedîd'in ise yeni bir şehir olup Özbek Han zamanında (1313-1340) kurulduğu ileri sürüldüğü gibi (Morgan, s. 142) Sarây-ı Berke'nin Sarây-ı Cedîd olduğunu söyleyenler de vardır (Fedorov-Davidov, s. 79; Muhamadiyev, s. 158-159; Yakubovskiy, s. 84). Bununla birlikte Sarây-ı Batu'nun zamanla Sarây-ı Berke adını almış olma ihtimali yüksektir. Zira buranın tam bir şehre dönüşmesi Berke Han zamanına (1256-1266) rastlar. Kesin bilinen

Dolmabahçe Sarayı Mabeyin dairesinin denize bakan cephesi

